

ŞƏFƏQ CƏFƏROVA
BDU
shafaq@mail.ru

**“KITABI-DƏDƏ-QORQUD” DASTANININ DİLİNDƏKİ TABELİ
MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KONSTRUKSİYALARI**

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, sintaktik konstruksiyalar, Azərbaycan dili, mürəkkəb cümlə, semantik əlaqə

Key words: sophisticated compound sentence, "Kitabi-Dede Gorgud" epos, syntactic constructions, Azerbaijani language, compound sentence, semantic link

Ключевые слова: сложное составное предложение, эпос «Китаби-Деде Горгуд», синтаксические конструкции, азербайджанский язык, сложное предложение, семантическая ссылка

Türk dillərinin differensiyasının başlanğıc dönəminin abidəsi olan “Kitabi-Dədəm-Qorqud” dastanını Azərbaycan türkcəsinin leksik-semantik və qrammatik inkişaf tarixi ilə əlaqələndirməyə heç bir detal yoxdur. Dilin istənilən qatının inkişafının başlanğıc nöqtəsi kimi götürülə biləcək bu abidə ədəbiyyatımız üçün nə qədər dəyər daşıyırsa, Azərbaycan türkcəsi üçün ondan bəlkədə, daha artıq önəmli və vacibdir. Bir millətin varlığını ortaya qoyan əsas ünsürün dil olduğunu nəzərə alsaq, yuxarıda söylənilən fikir də inkarlıq qəbul etməyəcək qədər doğrudur. Məhz buna görə də, sözügedən dastan daim araşdırma obyektinə olmuş, dəyərli dilçilər tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Məlumdur ki, dilin ən gec dəyişim keçirən hissəsi məhz dilin qrammatik quruluşudur. Qrammatik quruluşuna görə çağdaş Azərbaycan türkcəsi və “Kitabi-Dədəm-Qorqud” dastanı arasında bir sıra fərqlənmələr olmasına baxmayaraq, çox güclü bir əlaqə mövcuddur. Dastan dilindəki sintaktik quruluşun və komponentlərin arasındakı həm qrammatik, həm də semantik əlaqənin möhkəmliyi olduqca maraqlıdır. Sintaktik vahidlərin araşdırılması uzun illər qrammatik strukturun öyrənilməsi ilə məhdudlaşmışdır. Uzun zaman sintaktik vahidlərin tədqiqi zamanı əsas diqqət hər şeydən əvvəl cümlənin strukturu anlayışına-dilin sintaktik səviyyəsinə, konstruktiv vahidə verilmişdir. Hər bir sintaktik konstruksiyanın məzmunu vardır və bu məzmun forma ilə sıx bağlıdır. Yəni semantik (məzmun) və qrammatik(formal) aspektlər heç vaxt biri-birindən ayrıca mövcud olmamışdır və ola da bilməz¹ (Bax:7; 9)

Sintaksis və semantika qrammatikanın ən mühüm sahəsidir. Qrammatik vahidlərin, eyni zamanda onun əsas vahidlərindən olan tabeli mürəkkəb cümlənin struktur semantikasının “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanındakı təzahürü bizim araşdırmanın əsas obyektidir. Müasir

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr ən az iki cümlənin tabelilik əlaqəsi ilə birləşməsindən yaranır. Çünki tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri və ya hər ikisi sadə cümlələrdən, eyni zamanda tabesiz mürəkkəb cümlələrdən, hətta tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət ola bilər. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələri yadıma salsaq, bu fikrin təsdiqini tapmış oluruq. Bir cümlə tabeəddici olduğu üçün baş, digər cümlə tabe olduğu üçün budaq cümlədir. Qeyd etmək lazımdır ki, baş cümlənin müstəqilliyi nisbi müstəqillikdir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifi də dilçiliyimizdə mübahisəli məsələlərdən biridir. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə, əsasən, 3 cür təsnif olunur:

1. Tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşuna görə təsnifi

2. Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərin bağlanma qaydalarına görə təsnifi

3. Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinə görə təsnifi və ya budaq cümlələrin təsnifi

Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinə görə təsnifi dilçilikdə böyük mübahisələrə yol açıb. Budaq cümlənin növləri haqqında müxtəlif dilçilər fərqli fikirlər səsləndiriblər. Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri budaq cümlənin növlərinə görə müəyyən edilir, yəni tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində nə cür budaq cümlə varsa, o həmin növdən hesab edilir. Budaq cümlənin növü tabeli mürəkkəb cümlənin növünü müəyyənləşdirir. Azərbaycan dilinə aid yazılmış dərsliklərdə budaq cümlənin növü və miqdarı müxtəlif göstərilmişdir. Bəzi dövrlərdə Azərbaycan dilçiləri budaq cümlənin sayını 8, bəzi dövrlərdə 7, bəzi dövrlərdə 12-yə çatdırdılar. 1951-ci ildəki təsnif aşağıda göstəriləndiyi kimidir: Tamamlıq budaq cümləsi, Təyin budaq cümləsi, Mübtəda budaq cümləsi, Zərflik budaq cümləsi (Tərzi-hərəkət budaq cümləsi, Zaman budaq cümləsi, Yer budaq cümləsi, Kəmiyyət budaq cümləsi, Səbəb budaq cümləsi, Məqsəd budaq cümləsi) Şərt budaq cümləsi, Müqayisə budaq cümləsi, Qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsi

1952-ci ildə yuxarıdakı bölgüyə yenə dəyişikliklər edilir. Xəbər budaq cümləsi əlavə edilir, səbəb budaq cümləsi ilə məqsəd budaq cümləsi bir yerdə verilir. Bu dövrdə dilçilikdə yeni bir addım atılır. Belə ki, əgər indiyə qədər ayrıca subyekt olan feli bağlama, qoşmalı feli sifət, məsdər tərkibləri də budaq cümlə kimi qəbul olunurdusa, 1952-ci ildən sonra bu prinsip sıradan çıxarılır və onlar cümlə üzvü hesab olunur. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrin növlərinə görə təsnifi yeni bir

mərhələyə qədəm qoyur və bu hadisə dilçilikdə mübaliğəsiz dönüş nöqtəsi hesab olunmalıdır. Bundan başqa Ə.Dəmirçizadə “Mürəkkəb cümlələr” adlı məqaləsində budaq cümlələri iki böyük qrupa bölür: Çevrilmiş budaq cümlələr və Müstəqim budaq cümlələr

Ə.Dəmirçizadə mübtəda, təyin və nəticə budaq cümlələrini əlavə edir və budaq cümlələrin sayını 7-dən 10-a çatdırır. N.Z.Hacıyeva budaq cümlələrin sayını 15 növ göstərir və haqlı olaraq nisbi budaq cümlə növünü əlavə edir. N.Z.Hacıyevanın təqdim etdiyi budaq cümlə növünü Ə.Abdullayev qoşulma budaq cümləsi adlandırır. Azərbaycan dilində ən tutarlı təsnifin biri akademik M.Ş.Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. Akademik 14 növ budaq cümlə göstərir:

1. Mübtəda budaq cümləsi; 2. Xəbər budaq cümləsi; 3. Tamamlıq budaq cümləsi; 4. Təyin budaq cümləsi; 5. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi; 6. Müqayisə budaq cümləsi; 7. Kəmiyyət budaq cümləsi; 8. Zaman budaq cümləsi; 9. Yer budaq cümləsi; 10. Səbəb budaq cümləsi budaq cümləsi; 11. Məqsəd budaq cümləsi; 12. Nəticə budaq cümləsi; 13. Şərt budaq cümləsi; 14. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi.

Dilçiliyimizdə budaq cümlələrin növü haqqında mübahisəli fikirlər olsa da, bu gün Müasir Azərbaycan dilində budaq cümlələrin miqdarı 15-dir: 1. Mübtəda budaq cümləsi;

2. Xəbər budaq cümləsi; 3. Tamamlıq budaq cümləsi; 4. Təyin budaq cümləsi; 5. Zərflik budaq cümləsi (zaman budaq cümləsi, yer budaq cümləsi, tərzi-hərəkət budaq cümləsi, səbəb budaq cümləsi, nəticə budaq cümləsi, məqsəd budaq cümləsi, kəmiyyət budaq cümləsi, dərəcə budaq cümləsi, şərt budaq cümləsi, qarşılaşdırma budaq cümləsi); 6. Qoşulma budaq cümləsi.

“Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyaları həm srtuktur, həm də məna baxımından çağdaş Azərbaycan türkcəsindən fərqlənir. Bu fərq həm tabeli cümlənin komponentləri arasındakı əlaqələnmə tiplərində- vasitələrində, həm də məna ifadəsində özünün göstərir. Dastanının arxaik dil ünsür və formalarının daşıyıcısı olduğunu düşünsək, o zaman bu qədimliyin cümlə quruluşunda nə kimi fərqlər yaratdığı daha da maraqla izləniləcəkdir. Dastanın dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin əksəriyyəti vasitəsiz nitqin tərkibində verilir və bu da sadələşdirmə apardığımız zaman ən az iki budaq cümlə növünü ortaya çıxarır. Dastan dilində sadə cümlə konstruksiyaları belə ilk cümlə ilə hər hansı bir budaq cümlə şəklində görsənir, semantik baxımından bu tam uyğun olsa da, struktur baxımından tabeli mürəkkəb cümləyə uyğun gəlmir. Nümunə: Döndi,aydır: “Dədə, qız qarındaşımın yoluna bən nə istərsəm, verərmisən?”; Qarçar dedi: “Bin buğra gətürün kim, maya görməmiş ola”. və s. Dədə Qorqud kitabının sintaksisi ilə bağlı başqa bir cəhət. Dastanın sintaktik vahidlərinin- söz birləşmələrinin və cümlələrin leksik sistemi

göstərir ki, bu, yaradılışında nəsr sinatksisi olmayıb; ilkin poetik formalarının sonrakı dəyişmələri ilə onda az-çox nəsləşdirmə işi aparılmışdır.¹ (Bax: 6; 119) Dastanın dilindəki tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyaları canlı danışıq dili ilə elə bir bağlılığa malikdir ki, bu bağlılıq bəzən həm cümlənin strukturunda, həm də semantikasında müəyyən dərəcədə qarışıqlıq yaradır. Aşağıda verilən cümlə üzərində düşünək. Nümunə: Nə oturarsan, sultanım, Baybican bəg ol sana verəcəyi qızı Beyrəgə verdi. Göründüyü kimi canlı danışıq dili ilə tam eyni qrammatik formaya malik olan bu cümlədə ellipsisə uğrayan baş cümlə və modallıq bildirən ilk cümlənin sonrakı cümlə ilə əlaqəsi maraqlı bir nümunəni ortaya çıxarmış olur. Əslində cümlənin struktur-semantikasını tapmaq üçün müəyyən toxunuşlar etsək, yəni iki komponent yerinə ixtisar olunan digər cümləni də daxil edib üç komponentli cümlə kimi baxsaq, nümunəni bir az anlamaq üçün bir az sadəşdirmiş olarıq: Nə oturarsan, sultanım, görmürsən ki, Baybican bəg ol sana verəcəyi qızı Beyrəgə verdi. İkinci komponent ilə üçüncü arasında tamamlıq əlaqəsi mövcuddur. Onu sadə cümlə strukturuna salıb yenidən cümləyə baxaq: “Nə oturmusan, Baybecan bəgin sana verəcəyi qızı Beyrəgə verdiyini görmürsən”.

Məlumdur ki, birinci cümləyə ikinci cümləyə səbəb budaq cümləsi ilə bağlanıb. Dastanın öz dilinə xas olan cümlədə bu bağlılıq ellipsis nəticəsində bir qədər dolaşıqlıq yaratmışdır, elə dastan dilinin gözəlliyi də məhz bundadır, lokanikliyəqaçma meyilliliyi və onun nəticəsində yaranan özünəməxsus madellər. Başqa bir nümunəyə nəzər salaq: Nümunə: Dədənin ayağına düşdi: Allah eşqinə, bəni qurtar!-dedi. Müəllif nitqinin arasında verilən vasitəsiz nitqlə çatdırılan cümlə də danışıq dilinə tamamilə xas qrammatik formaya malikdir. Cümlənin baş cümləsi ikinci cümlədir. İkinci cümlədən (...bəni qurtar.) verilən “ niyə” sualına birinci cümlə olduğu kimi cavab verir (Allah eşqinə görə). Mənadan aydın olur ki, struktur baxımından fərqli olan bu cümlə, semantik baxımdan da ədəbi dil cümlələrindən fərqlidir. Aydındır ki, cümlə məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir, onu sadə cümlə konstruksiyasına uyğunlaşdırsaq, məsdər tərkibi kimi baş cümlənin daxilində öz yerini tapacaq. (Allah eşqini qazanmaq üçün məni qurtar). Maraqlı olan birinci cümlənin ara söz kimi görünməsidir. Qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daha gec tədqiq olunmağa başladı.

Qoşulma budaq cümləsi haqqında ilk fikir Ə. Abdullayev, N. Hacıyevaya məxsusdur. Qoşulma budaq cümlələri adından da bəlli olduğu kimi baş cümləyə qoşularaq baş cümlədəki fikrə ya qiymət, ya da ona aid əlavə məlumat verir. Bu iki cümlədən sonuncu öz vəziyyətinə görə birincidən asılıdır, ikinci sadə cümlə birinci cümlədəki fikrə qiymət verir. Məsələn; Tamaşa başlamamış teatra hündür bir kişi daxil oldu ki, bu da

tamaşaya qoyulmuş əsərin müəllifi idi. Bu cümlədə də iki sadə cümlə var, birinci cümlə baş, ikinci cümlə budaq cümlədir. Qoşulma budaq cümləsi baş cümlədən sonra əlavə edilərək ondakı məzmunu qiymət verir, ya da ona aid əlavə məlumat verir. (Bunlar əlavə budaq cümləsi adlandırılırsa, səhv olmaz).¹ (Bax: 3; 369). Dastan dilində də qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyalarına rast gəlinir. Məsələn: Beyrəgi qara Dərvənddə öldürmüşlər, uş da nişanı. Dastan dilində canlı danışiq dili ilə eyni struktura malik olan bu kimi nümunələr dastan dilinə əlavə bir doğmalığ gətirir. Ümumiyyətlə dastan dilinə hər fürsətdə lokanizmdən istifadə edilir. Nümunə: “Aydar: Yigitlərim, Əzrayilin gözünü eylə qorxutdum ki, gen qapıyı qodı, dar bacadan qaçdı”.

Dastan dilində elliptik forma həm bütöv həm də, natamam formada işlənir. Bu məsələ ilə bağlı K.Vəliyev bir neçə nümunə göstərir.² (Bax: 8; 52,74.) Bu ellipsislər dastan dilində cümlə konstruksiyalarında tərəflərin biri olmadan da mənanı tam anlamı ilə orataya çıxara bilir. Maraqlısı odur ki, semantikada yarımçıqlıq kontekst daxilində tamamlanır, çünki əslində cümləyə kontekstdən kənarında baxanda ellipsis, mətn daxilində baxanda isə baş cümlə ilə yerini dəyişmiş

mürəkkəbləşən strukturu semantik əlaqələnməyə də təsir göstərir.

Nümunə:Hər kim ol üç canvəri basa, ol qızı ana verirlər, basıb öldürməsə, anun başını kəsirlər, bürçə asarlar. Birinci cümlə budaq cümlə, ikinci cümlə isə baş cümlədir. Birinci sintaktik vahid tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir və bağlayıcı söz, onun baş cümlədəki qarşılığı ilə, yəni korrelyatı ilə birgə işlənib. Maraqlı tərəf digər ikinci konstruksiyadır. Budaq cümlənin bir hissəsi ilə semantik bağlılıq yaratmış və özündən sonra gələn cümlə ilə forma, həm də məzmunca əlaqələnir. Aşağıdakı nümunəyə bir də belə baxaq: Nümunə: Hər kim ol üç canvəri (basa, ol qızı ana verirlər,) basıb öldürməsə, anun başını kəsirlər, bürçə asarlar. (Sadələşdirsək; Ol üç canvəri basıb öldürməyənin başını kəsirlər, bürçə salırlar.)

“Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin istər bağlanma vasitələrinə görə, istərsə də budaq cümlələrinin işlənmə yerinə görə çağdaş türkcəmlə eyniliyə malik olan tərəfləri də kifayət qədərdir. Dastan dilinin mürəkkəb sintaktik vahidlərinin təhlili göstərir ki, dastan bütün arxaikliyinə, nəsr dilinə tam uyğunlaşmamağına baxmayaraq, canlı danışıq dili ilə müthiş bir bağlılığa sahibdir, bu da onun dəyərinə dəyər qatmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Abdullayev Ə.Z. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr” -ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası). Bakı. 1975. № 2.
- 2.Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı. 1974.
- 3.Abdullayev Ə.Z.,Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə. Sintaksis. “ Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı 2007.
4. Cəlilov B.A. Azərbaycan dilində qoşulma konstruksiyalar. “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələlər” kitabı. ADU nəşriyyatı. Bakı.1982.
- 5.Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarının dili. API nəşriyyatı. Bakı. 1959.
- 6.Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I cild. “Elm” nəşriyyatı. Bakı. 2012.
- 7.Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Azərnəşr. Bakı. 2002
- 8.Vəliyev K.N. Dastan poetikasi. “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı. 1984.

Шафаг Джафарова

**Структуры табличных составных предложений на языке эпоса
«Китаби-Деде-Коркут»**

Резюме

Анализ синтаксических структур языка эпохи Китаби-Дада-Коркуда указывает на то, что литературный язык имеет разные модели и полностью идентичен. На санскритском языке использование смешанных предложений, оба из которых имеют структуру, иногда используется для обозначения преобразования как главы, так и разветвленных предложений.

Правда, есть тенденция усложнять язык эпоса. Это неоспоримо, потому что иначе это не было бы сложным предложением смешанного типа. Однако на языке повседневной речи речь также идет о простоте и избегает загрузки, поэтому ее чаще используют в упрощенных предложениях типа домашнего стиля.

Несмотря на архаичные элементы, стабильность грамматической структуры говорит свое слово.

Пример: каждый, кто подвергся насилию в результате трех нападений, рождает мать, не убивает, порезает ей голову и изнашивает ее. Первое предложение является ответвлением, а второе предложение является заголовком. Первая синтаксическая единица является пересечением с пересечением, а связующее слово выводится с эквивалентом корреляции. Интересная вечеринка - еще один второй дизайн. Ветвь имеет семантическую связь с частью предложения, а затем следует за предложением с его формой и содержанием.

Shafag Jafarova

**Tabular compound sentence structures in the language of "Kitabi-
Dede-Korkut" epos**

Summary

The analysis of the syntactic structures of the language of the Kitabi-Dada-Qorqud epos indicates that the literary language has different models as well as completely identical. In the Sanskrit language, the use of compounded sentences, both of which have the structure, is sometimes used to refer to the transformation of both the head and the branched sentences. True, there is a tendency to complicate the language of the epic.

This is undeniable, because otherwise it would not be a mixed-type complicated sentence. However, in the language of the day-to-day speech, the speech is also looking for simplicity and avoiding loading, so it is more commonly used in simplified sentences like household style.

Despite the archaic elements, the stability of the grammatical structure says its word.

An example: Everyone who falls into the trap of three maladies, gives birth to a mat or kills, shaves his head, and destroys it. The first offer is valid, and the second offer is valid. The first syntax is the same as passing through the transcript, and the connecting word is derived from the equivalence of the correlation. The intoxicant - even the second one. Vetv has a semantic link with the substance of the proposal, and the substance is followed by its offer and its contents. Давайте напомним на следующий пример:

Rəyçi: Sənubə Abdullayeva
Filologiya elmləri doktoru, professor